

3. Фаріон І.Д. До джерел імен українців// Українська пропріальна лексика – К., 2000. – С. 163-169.
4. Чучка П. Власне українські особові імена// Дивослово. – 2004. – №4. – С. 19-23.
5. Чучка П. Слов'янські автохтонні імена, гідні реабілітації// Українська мова. – № 4. – 2002. – С. 97-106.
6. Щелкин Г.В. Теория имени отца Павла //Как читать людей по их внешнему облику. – К.: Україна, 1993. – С. 148-158.

Інна Завальнюк

НЕПРЯМІ НОМІНАЦІЇ В СТЕРЕОТИПНІЙ СИТУАЦІЇ “У МІСЬКОМУ ТРАНСПОРТІ”

В умовах гуманізації мовознавства, коли на зміну системно-структурному погляду на мову прийшла когнітивна лінгвістика – мовознавчий напрям, у якому функціонування мови розглядається як різновид пізнавальної діяльності, а когнітивні процеси у свідомості людини досліджуються через мовні явища [3, 24], нової оцінки, аналізу потребує мовне спілкування. Сьогодні докорінно руйнуються старі і формуються нові стереотипи поведінки, змінюється характер і структура міського спілкування, що виявляється передусім у розширенні сфери контактів між незнайомими людьми, посиленні діалогізації усного мовлення, уживанні специфічних засобів номінації.

Процес появи і механізм утворення назв будь-яких об'єктів дійсності тісно пов'язаний із проблемою комунікації, оскільки в процесі спілкування носії мови членують навколишню дійсність за допомогою мовних одиниць на окремі елементи, а самі номінативні одиниці створюються у процесі пізнання і слугують обов'язковою умовою спілкування людей [2, 68].

Явища номінації реалій здавна привертали і продовжують привертати увагу мовознавців. Про це свідчать численні наукові праці, зокрема: О. Земської, Г. Колшанського, О. Кубрякової, М. Рут [1, 2, 4, 6] та ін., у яких досліджено природу називання та мотивованість мовних знаків, лінгвістичну сутність та аспекти номінації, типологію лінгвістичних найменувань тощо.

У сучасній лінгвістичній літературі вживається чимало термінів на позначення видів номінації: пряма, первинна, вторинна, непряма та ін. Вторинну номінацію визначають здебільшого як називання новим іменем уже названого предмета або будь-яку наступну після первинної, яка уже реалізувала утворення нового слова. Непряму номінацію трактують як таку, що завжди мотивовано-опосередкована попереднім значенням слова, ті чи інші ознаки якого відіграють роль внутрішньої форми, набуваючи нового семантичного змісту. Причому непряму номінацію розглядають переважно як різновид вторинної. У пропонованій статті на позначення цих двох понять уживатиметься термін “непряма номінація (назва, найменування)”, оскільки за об'єкт дослідження правлять назви, які є вторинними щодо прямих (первинних) і непрямими, тобто мотивованими значеннями прямих назв.

Сферою функціонування явищ непрямої номінації є розмовне мовлення – малодосліджена галузь мовознавства. У русистиці виконано лише декілька

досліджень, у яких на фоні лінгвістичного аналізу розмовного мовлення охарактеризовано основні види розмовних номінацій у плані їх структурної будови, тобто головну увагу приділено зовнішній формі непрямих номінацій [1, 4, 6], проблема ж внутрішньої форми непрямих найменувань потребує цілісного вивчення як у русистиці, так і в українистиці.

Саме тому метою статті є проведення номінативного аналізу явищ непрямой номінації в розмовному мовленні, встановлення закономірностей актуалізації ознак у ситуаціях “міський транспорт”, особливостей використання різних типів непрямих найменувань учасниками мовної комунікації. Для досягнення мети необхідно розв’язати такі завдання: 1) визначити актуалізовані ознаки, за якими диференціюють осіб у живомовних ситуаціях “міський транспорт”; 2) встановити лінгвістичні та екстралінгвістичні чинники, що впливають на утворення непрямих номінацій осіб; 3) запропонувати нестандартні непрямі лінгвальні засоби, які здатні найбільш вдало реалізувати комунікативну мету суб’єкта мовної діяльності, що прагне до виразності думки.

Номінація осіб в усно-розмовному мовленні має свою специфіку, зумовлену переважно особливостями його функціонування: непередбачуваність і спонтанність протікання, швидкість, відсутність часу на обдумування, імпровізація, невимушеність тощо. Дослідження семантики номінативних одиниць спирається на позамовну ситуацію або конситуацію (безпосередні обставини спілкування), фактор ступеня знайомства з адресатом, спільність аперцепційної бази співрозмовників, інші, окрім вербальних, засоби комунікації.

Основними компонентами комунікативної ситуації виступають: 1) мовленнєве спонукання (вужче – комунікативні наміри, авторська інтенція); 2) миттєві ситуації, в яких реалізується спілкування і які залежать від місця, часу і характеру (офіційного, неофіційного) звертання; 3) стосунки між комунікантами, кожен із яких володіє певною кількістю соціальних ролей (статусних, позиційних, ситуаційних) [5, 6-7]. Унаслідок цього у мовленні створюються стереотипні ситуації, найчастіше такі міські стереотипи і стереотипи етикету в мовленнєвій поведінці, як: “На вулиці”, “У магазині”, “В аптеці”, “У поліклініці”, “На базарі”, “У міському транспорті” тощо.

Щодня ми неодноразово вдаємося до привітань, прощань, вибачень та подяк. Наша повсякденна поведінка пов’язана з етикетними формами мовлення, з тим, як слід звернутися до співрозмовника, як треба вибачитись, подякувати, попросити щось; як дати пораду, зробити комплімент, назвати особу, коли її індивідуальне ім’я невідоме. Такі ситуації і вислови об’єднуються поняттям “мовленнєвий етикет”, тобто детермінуються прийнятою певним суспільством системою стійких формул спілкування для встановлення мовленнєвого контакту співбесідників, підтримання спілкування відповідно до їхніх соціальних ролей чи рольових позицій [3, 28]. Важливо вміти дібрати кожного разу таке звертання, яке найбільше відповідало б обставинам спілкування, характерові взаєностосунків співрозмовників, їх вікові, рівню освіченості та вихованості.

Однією із ситуацій, у якій можуть виявитись етикетні формули мовлення у поєднанні з непрямыми найменуваннями осіб, є стереотипна ситуація “У міському транспорті”.

Перш ніж почати розмову з кимось в автобусі, тролейбусі, трамваї чи метро, ми повинні, по-перше, привернути до себе увагу співрозмовника – незалежно від того, довготривалою буде бесіда чи хвилиною, коли, наприклад, просимо лише

передати гроші за проїзд. По-друге, виникає потреба у вирізненні незнайомого пасажира з-поміж інших за певними ознаками, щоб встановити з ним мовленнєвий контакт.

На сьогодні культура мовленнєвого спілкування, як і культура суспільства в цілому, також залежить від якостей мовленнєвого етикету і, зокрема, звертання. Як же правильно, стисло й доречно звернутися до когось за різних ситуацій? Начебто нескладно це зробити – поіменувати того, до кого хочемо звернутися. Певні риси співрозмовника легко розпізнаються: вік (*Бабусю!*), стать (*Хлопча!*), професійна належність (*Майоре!*) тощо. Здавалося б, проста дія – назвати співрозмовника за певною суттєвою зовнішньою ознакою чи ознаками – не завжди виявиться доречною, стилістично виправданою. Пор.: (транспортна ситуація) *“Жіночко, пройдіть уперед!”* – (образливо) *“Яка я вам жіночка!”* – *“Вибачте, юначе! (дівчино!)”* Нерідко ми відчуваємо незручності у зверненнях до незнайомих, оскільки, крім іншого, і тепер в українському літературному мовленні ще не узвичаїлись звертання *добродію, добродійко, пані, пане*, наприклад, за аналогією до французьких *monsieur, madame*. Іменники ж чоловік та жінка, хлопець (юнак) та дівчина, як бачимо, не завжди придатні для звертань. Окрім того, звертання *Пані і панове!, Добродіі!,* які заповнили наші засоби масової інформації, на жаль, лише зрідка можуть використовуватись у ситуаціях міського транспорту, оскільки їх уживання є доречним здебільшого у множині та в поєднанні з прізвиськом (*Пане Колеснику!*), тобто у звертаннях до знайомих людей. Звертання ж до незнайомого *Пане, ви не можете пройти трохи вперед?* важко назвати доречним, оскільки цьому звертання властива, на наш погляд, офіційна тональність. А в транспортній ситуації потрібне щось більш довірливе. І навпаки, коли ми скажемо чи почуємо: *Добродійко, сідайте, будь ласка*, то знову ж це незвично, хоч і доречно! Тому форми звертань типу *пане, пані, добродію, добродійко*, які здавна вживаються у мовленнєвому етикеті українців, можуть набувати неоднакового емоційно-стилістичного звучання, що завжди детермінується конкретністю ситуації.

Чому ж звертання *добродію, добродійко* й досі використовуються обмежено? З відомих причин у радянський час на них було накладено табу. Тому їх майже забуто, вони стали архаїчними. Але й забуте нерідко відроджується в мові. Чому ж ці звертання повертаються на радіо, телебачення, в пресу, а не у повсякденне мовлення? Мабуть, це пов'язано з додатковим стилістичним забарвленням, яке мають слова *добродіі, добродійка, пан, пані*. Наприклад, слово *добродійка* викликає у нас уявлення про жінку, зовнішній вигляд якої не асоціюється з виглядом сучасниці-добродійки.

Звертання типу *товаришу, товаришко, громадянине, громадянко* майже вийшли з ужитку переважно через властиву їм офіційність, яка здебільшого не пасує спілкуванню у транспорті.

Стилістичним дисонансом у строгому літературному мовленні сприймаються такі фамільярні “транспортні” звертання, як *бать, папаня, папаша, маманя, мамаша, тьотя, дядя* тощо. Їхнє використання стилістично виправдане переважно тільки в художніх текстах, напр.: *“Пригощайся, папашо!”* – чиясь рука вже підносила йому пачку з цигарками (А. Дімаров); *“Бать, – промовив Сідалковський не своїм голосом. – Вам найкраще бороду обсмальовати...”* (О. Черногуз). Проте звертання *доню, дочко, синку* в устах людини похилого віку цілком допустимі: *Може, допоможеш, доню?* (Є. Дудар); *“Синок, – несподівано почав він. – Я тобі в батьки годжусь. Не насміхайся. Пожалій сивину...”* (О. Черногуз). Можливими є також звертання *бабусю, бабуню,*

дідусю, дідуню, які у мовленні молодих людей можуть звучати тепло і лагідно: “Бабусю, – спитала раптом, – що продавали на базарі?” – “Та, доню, всього потроху. Дві курочки продала. Сиру свіженького з кілограмчик. Сметани трішки” (Є. Дудар); Чи дощі, дідуню, будуть, як гадання ваше? (П. Глазовий).

Спілкування у транспорті, як правило, фрагментарне. Це здебільшого питання – відповідь, прохання допомогти в чомусь, звільнити місце, рідше намагання познайомитися чи просто поспілкуватися під час поїздки. Найчастіше до непрямих найменувань осіб удається водій. Майже щодня в автобусі, тролейбусі чи трамваї чуємо: *Серединка, проходьте, не затримуйте пасажирів; Передній майданчик, підніміться вище; На задніх дверях, дайте можливість зачинити двері. Усі ці звертання є непрямими номінаціями груп осіб за їх місцезнаходженням у салоні транспортного засобу. Можливі й непрямі найменування окремих осіб за цією самою ознакою, як-от: Біля дверей, з дипломатом, підніміться; У зеленому пальті, не чіпляйтесь, уже нікуди. Чи навіть найменування особи цілком описовою конструкцією: Хто зайшов останній, вийдіть! Я не можу зачинити двері. Водію-мовцеві індивідуальна назва особи невідома, через що він змушений удатися до описових номінацій, але таких, які в конкретній ситуації для нього найбільш очевидні, бо миттєво вирізняють певну особу чи осіб з-поміж інших.*

Найбільш поширеними й доцільними “транспортними” номінаціями-звертаннями є найменування особи за наявністю у неї якогось предмета, тварини або дитини: *З морозивом, вийдіть із автобуса!; З немовлям на руках, сідайте, будь ласка; З великими валізами, обережніше!* За транспортних обставин нерідко виникає потреба в тому, щоб передати гроші кондукторові чи водієві на квиток, запитати, чи виходить людина, попросити звільнити місце: *У рожевій куртці, передали гроші? (найменування за одягом і його кольором); У зеленому, Ви виходите? (номінація за кольором одягу); Високого зросту, передайте здачу (найменування за зростом). Явища, близькі до відзначених: Брюнетко, Ви загубили помаду (номінація за кольором волосся); Оченята-гудзички, передайте на квиток (номінація за формою очей).* Можливе поєднання кількох ознак: *Прекрасна незнайомко в червоному пальті, сідайте, будь ласка (номінація за привабливою зовнішністю та кольором одягу).*

Звісно, досить часто привертаємо увагу людини і без її непрямого найменування: *Вибачте, Ви не виходите?; Дозвольте пройти, будь ласка; Будьте ласкаві, передайте гроші за проїзд і под.* Це можливо тільки за умов близького місцезнаходження співрозмовників. Незначна відстань між ними вже може створити плутанину щодо адресата. Ось чому непрямі найменування осіб є здебільшого виразними, комунікативно доцільними, єдино можливими.

В українському розмовному мовленні усталились певні стереотипи етикету. Багато з того, що, здавалося б, можна було б використати, не використовується, бо може сприйматися як нечемне, таке, що порушує мовленнєвий етикет. Якщо в “транспортному” мовленні номінації констатуючого характеру за якоюсь типовою ознакою – зовнішністю, вдачею, одягом, кольором одягу на зразок: *Білявенька нехай пройде вперед, там є вільне місце; В окулярах не виходить?; У бузковому плащі симпатична, правда?* – є широковживаними, то послуговуватися ними за багатьох інших обставин неввічливо з етичних міркувань.

Таким чином, етикет накладає свої обмеження на використання непрямих номінацій як апелятивного, так і констатуючого характеру. Набір етикетних правил, на наш погляд, є показником зовнішньої культури людини, її здатності пройнятися

добром, повагою до співрозмовника. Не випадково з уст “красномовних” осіб можемо почути емоційні непрямі номінації-звертання: *Красуне кучерява, з Вами можна познайомитися?*; *Мадонно сіроока, у Вас є телефон?*; *Дайте пройти, молодавцікава*; *Будь здорова, синьоока!*; *Золотоволоско з прекрасними трояндами, зупиніть свій погляд на мені...* Усі ці звертання становлять назви осіб за загальним зовнішнім виглядом чи рисами обличчя, кольором очей, волосся, за володінням яким-небудь предметом тощо. Такі звертальні формули не лише експресивні, але й нормативні, комунікативно доцільні. Їх використовують не тільки в ситуаціях “міський транспорт”, але й за інших типізованих життєвих ситуацій.

Проведені спостереження над номінаціями, уживаними в міському транспорті, дозволяють зробити певні висновки:

1. Будь-який акт непрямої номінації – це мовленнєво-мисленнєвий процес, спрямований на створення назви, яка найадекватніше відбиває його суть. Актуалізовані ознаки у номінаціях розмовного мовлення відрізняються від ознак, що мотивують назви кодифікованої мови. Відмінною рисою “розмовних” номінацій є відсутність слова, що безпосередньо називає денотат. Вони лише вказують на певну ознаку денотата.

2. Найактивніше функціонують номінації осіб за віковою ознакою, що є легко помітною особливістю людини похилого віку, молодої особи чи дитини; за одягом (виглядом, кольором, формою), що актуалізується в екстремальних обставинах миттєвого вирішення особи з-поміж інших; за місцезнаходженням у салоні транспортного засобу, що здебільшого слугує для водія єдиною ознакою розрізнення пасажирів; за наявністю в особи предмета чи істоти, що часто стає єдиною можливою ознакою прохання, поради, вимоги тощо.

3. На створення непрямих найменувань осіб у живомовних “транспортних” ситуаціях одночасно впливають: а) специфіка розмовного мовлення (швидке найменування, виділення потрібної особи, відсутність часу на його обдумування тощо); б) невідома індивідуальна назва особи (групи осіб); в) конситуація; г) суб’єктивний фактор номінатора; г) потреби комунікації.

4. Активне використання непрямих, подекуди нестандартних, номінацій у невимушеному мовленні носіїв української літературної мови зумовлене й об’єктивними чинниками – розширенням сфери її функціонування не тільки в писемному, а й в усному варіанті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Земская Е.А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения. – М.: Русск. язык, 1987. – 240 с.
2. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. – М.: Наука, 1975. – 231 с.
3. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі// Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24-29.
4. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 158 с.
5. Рыжова Л.П. Обращение как компонент коммуникативного акта: Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1982. – 16 с.
6. Рут М.Э. Образная номинация в русском языке. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 1992. – 148 с.